

تحلیل انتقادی آموزه‌های تعلیمی قصیده تحفه النصایح به مثابه یک متن درسی دینی در شبه‌قاره هند

ابوالفضل مرادی (رستا)^۱

چکیده

تحفه النصایح، منظومه‌ای تعلیمی، اخلاقی و فقهی از راجو قتال، شاعر و عارف قرن هشتم هجری در هند است که به زبان فارسی سروده شده و در قالب نصایح پدری برای فرزندش سامان یافته است. این مقاله با هدف تحلیل انتقادی آموزه‌های تربیتی این اثر، آن را به مثابه یک متن درسی در سنت آموزش دینی و اخلاقی شبه‌قاره بررسی می‌کند. روش تحقیق بر تحلیل محتوای ابیات اثر براساس شاخص‌های موضوعی، نحوی و مخاطب‌محور استوار است. داده‌ها با اتکا به نسخه چاپ سنگی بمبئی (۱۳۲۶ق) و بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا، و با بررسی ۷۷۶ بیت (متن کامل) در پنج محور اصلی عقاید (۳۲٪)، عبادات (۲۰٪)، اخلاق فردی (۱۷٪)، رفتار اجتماعی (۱۵٪) و احکام فقهی (۱۵٪) یافته‌ها در این بخش نشان می‌دهد که بیش از ۷۰٪ ابیات ناظر به آموزه‌های دینی و عبادی‌اند و تحلیل نحوی و زبانی ابیات نیز نشان داد که حدود ۵۷٪ جملات با درخواست مستقیم (ترکیبی از امر و نهی) و ۴۳٪ با ساختارهای غیرمستقیم ترغیبی و شرطی، به انتقال پیام‌های تربیتی پرداخته‌اند. اثر از نظر مخاطب‌شناسی، آموزه‌هایی متناسب با سه سطح سنی - تربیتی (کودکان، والدین، دین‌داران عمومی) ارائه می‌دهد. تحلیل متن همچنین نشان می‌دهد که سراینده با تلفیق آموزه‌های عرفانی، فقهی و بلاغت تربیتی، الگویی تربیتی منسجم مبتنی بر اخلاق اسلامی و سنت صوفیانه چشمتیه عرضه کرده است. بر این اساس، تحفه النصایح را می‌توان به مثابه یک متن درسی غیررسمی در نظام تربیتی مسلمانان شبه‌قاره تحلیل کرد.

کلیدواژه‌ها: تحفه النصایح، راجو قتال، ادبیات فارسی، شعر تعلیمی، متون درسی، آموزش دینی، شبه‌قاره هند.

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۱. مقدمه

امتزاج فرهنگ اسلامی با ادبیات فارسی و بازتاب عناصر فرهنگ بومی در شبهه‌قاره، بستری وسیع، رنگارنگ و فاخر از آثار علمی و ادبی پدید آورده است؛ آثاری که چشم‌اندازهای تازه‌ای را فراروی پژوهشگران و علاقه‌مندان به ادب فارسی می‌گشایند. در این میان، آثار متعلق به ادبیات تعلیمی و حوزه تعلیم و تربیت از جایگاهی ویژه برخوردارند؛ آثاری که چه در نظام آموزش رسمی و چه در آموزش‌های غیررسمی، در مدرسه‌ها یا خارج از ساختار آموزشی دانشگاهی، در پی آموزش سبک زندگی و راه رستگاری به مخاطبان خود بوده‌اند.

به‌طور سنتی، نهادهایی همچون خانواده، جامعه، محیط‌های دینی، مساجد و مکتب‌خانه‌ها، وظیفه انتقال ارزش‌ها، اخلاق، مهارت‌های زندگی، باورهای دینی و آداب اجتماعی را بر عهده داشته‌اند. بخش قابل توجهی از این آثار تعلیمی، برگرفته از شیوه زندگی مشایخ و بزرگان صوفیه بوده و به‌درستی می‌توان گفت که ورود مضامین صوفیانه، نگرش و جهان‌بینی عرفانی، و بهره‌گیری از آموزه‌های عرفان عملی مبتنی بر شهود و ذوق در این متون، موجب غنا و شکوفایی هرچه بیشتر ادبیات تعلیمی شده است. به عبارتی، عرفان یکی از مؤثرترین و پررنگ‌ترین جریان‌ها در شکل‌گیری و بالندگی ادبیات تعلیمی فارسی، چه در ایران و چه در شبهه‌قاره، به شمار می‌آید (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۳۲).

در این میان، بسیاری از متون ادبی شبهه‌قاره که دربردارنده آموزه‌های تعلیمی‌اند، نیازمند بررسی‌های انتقادی و پژوهش‌های تخصصی با رویکرد تحلیل محتوای تعلیمی‌اند؛ به‌ویژه آثاری که با هدف آموزشی و برای استفاده مستقیم در فرایند تعلیم و تربیت تألیف شده‌اند، شایسته توجه بیشتری هستند، زیرا در زمره متون درسی و کاربردی قرار می‌گیرند. یکی از این آثار، منظومه تحفة النصایح سروده راجو قتال است و در این پژوهش، با بررسی ساختار، قالب و جایگاه آن در ادبیات تعلیمی، تحلیل آموزه‌های تربیتی و اخلاقی این منظومه مورد توجه قرار گرفته است.

۱-۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

کتاب تحفة النصایح نوشته یوسف گدا (راجو قتال) اثری برجسته در سنت عرفانی و ادبیات اخلاقی هند اسلامی است که در قرن هشتم هجری به زبان فارسی سروده شده است. این منظومه، ترکیبی از عرفان، فقه، اخلاق فردی و اجتماعی، و تربیت دینی است که با زبانی

ساده و قابل فهم برای عموم مردم، به‌ویژه فرزندان نویسنده، نگاشته شده است. در باب اهمیت این اثر می‌توان به چند محور اصلی اشاره کرد:

- ✓ **تلفیق عرفان و شریعت:** *تحفة النصایح* نشان‌دهنده تلاشی برای سازگار کردن سلوک صوفیانه با آموزه‌های دینی و احکام اسلامی است، و در آن زندگی معنوی همراه با عمل به واجبات دینی تشویق می‌شود.
- ✓ **آموزش مردمی دین:** این منظومه برخلاف آثار علمی سنگین، برای تعلیم عموم مسلمانان هند در دوره‌ای پرتلاطم نگاشته شده و به زبان ساده، مسائل بنیادین دین و اخلاق را بیان می‌کند.
- ✓ **ارزش زبانی و فرهنگی:** این اثر، بخشی از بدنه متون فارسی در شبه‌قاره است که نقش مهمی در گسترش زبان فارسی به‌عنوان زبان معرفت و اخلاق در جامعه مسلمان هند ایفا کرده است.
- ✓ **منبع مطالعات تاریخی و عرفانی:** *تحفة النصایح* برای پژوهشگران امروز، منبعی ارزشمند درباره طریقت چشتیه، فرهنگ دینی قرون وسطا در هند، و شیوه‌های تعلیم اخلاق و دین در آن دوره به شمار می‌رود.
- ✓ **اهمیت و ضرورت تحقیق در منظومه *تحفة النصایح*:** محققان و پژوهشگران ادبیات تعلیمی در جهان را برانگیخته است تا در این حوزه وارد شده و تلاش‌هایی را برای شناسایی هرچه بیشتر این منظومه کم‌نظیر انجام دهند (عالم، ۲۰۱۹).

۲-۱. پرسش‌های پژوهش

- ساختار و قالب و فرم در منظومه *تحفة النصایح* چه ویژگی‌هایی دارد؟
- آیا می‌توان *تحفة النصایح* را در زمره کتاب‌های درسی در حوزه تعلیم و تربیت رسمی یا غیررسمی به حساب آورد؟
- چه نوع طبقه‌بندی موضوعی می‌توان برای این قصیده در نظر گرفت که دربردارنده تمامی آموزه‌های *تحفة النصایح* باشد؟
- از نظر ساختاری و نوع درخواست چه طبقه‌بندی‌ای می‌تواند برای *تحفة النصایح* مورد استفاده قرار گیرد؟

- از نظر گروه‌های سنی و طبقه‌بندی مخاطب‌محور، منظومه تحفة النصایح دارای چه تقسیماتی است؟
- آموزه‌های تحفة النصایح از چه منابع و سرچشمه‌هایی نشأت گرفته است؟

۳-۱. پیشینه پژوهش

درخصوص تحفة النصایح تاکنون دو گونه پژوهش صورت گرفته است: نخست، پژوهش‌هایی در حوزه نسخه‌شناسی که به شناسایی نسخه‌های خطی و نیز چاپ‌های سنگی این اثر اختصاص یافته‌اند (صدرایی خویی و همکاران، ۱۴۰۰؛ نوشاهی، ۱۳۹۱). در این راستا، می‌توان نسخه‌هایی را نیز که در قالب شروح بر تحفة النصایح نگاشته شده‌اند، به این دسته افزود. این پژوهش‌ها اغلب ناظر به معرفی اجمالی کتاب، مؤلف و رویکرد آن بوده‌اند و کمتر به تحلیل محتوای آن پرداخته‌اند. ازجمله این منابع می‌توان به فهرست دست‌نوشته‌های ایران با عنوان *دنا* (درایتی، ۱۳۸۹) و نیز فهرست نسخه‌های خطی ایران با عنوان *فنخا* اشاره کرد (فلاح و درایتی، ۱۳۹۴).

- مظفر عالم (۲۰۱۹) در مقاله‌ای با عنوان «تحفة النصایح یوسف گدا»^۱ که در کتاب *جهان فارسی‌زبان: مرزهای یک زبان میانجی اوراسیایی*^۲ به سردبیری نیل گرین^۳ منتشر شده، اشاره‌ای مختصر به جایگاه و محتوای اخلاقی این منظومه دارد. این کتاب مجموعه‌ای از مقالات علمی پژوهشگران مختلف است که هریک بخشی از تأثیرات زبان و فرهنگ فارسی‌زبان را در حوزه اوراسیا تحلیل کرده‌اند.
- سیمون دیگی (۱۹۸۴) در مقاله‌ای با عنوان «تحفة النصایح یوسف گدا: رساله‌ای اخلاقی منظم از اواخر قرن چهاردهم میلادی در دوران سلطنت دهلی»^۴ که در مجموعه جایگاه ادب در اسلام جنوب آسیا^۵ منتشر شده توسط دانشگاه کالیفرنیا^۶ به چاپ رسیده، به‌طور مفصل به بررسی محتوای این اثر پرداخته است.

این دو مقاله، تنها مقاله‌هایی هستند که در حوزه تحلیل محتوایی و بررسی متن تحفة النصایح تاکنون منتشر شده است و هر دو به زبان انگلیسی نگاشته شده‌اند و با توجه به بررسی پیشینه پژوهش‌ها درخصوص تحفة النصایح به نظر می‌رسد مقاله حاضر نخستین گام و اولین پژوهش با موضوع تحلیل انتقادی آموزه‌های تعلیمی تحفة النصایح به زبان فارسی است.

۱-۴. روش و محدوده پژوهش

در پژوهش حاضر، پس از بازخوانی و بررسی دقیق ابیات قصیده *تحفة النصایح*، تک تک ابیات مورد تحلیل محتوایی قرار گرفته و موضوعات و مضامین استخراج شده از هر بیت، دسته بندی و تحلیل آماری شده است. در این راستا، از دو روش «اسنادی- کتابخانه ای» و «تحلیل آماری» بهره گرفته شده است. سپس با استفاده از روش های آماری و روش های شمارش، نمودارهایی برای نمایش توزیع موضوعات در بخش های مختلف اثر ارائه گردیده است. شایان توجه است که با وجود تعدد نسخه های خطی و چاپی از *تحفة النصایح*، در این پژوهش نسخه چاپ سنگی منتشر شده به اهتمام قاضی عبدالکریم بن قاضی نورمحمد صاحب در مطبعة کریمی شهر بمبئی (سال ۱۳۲۶ قمری) به عنوان نسخه مبنا مورد استناد قرار گرفته است.

۲. راجو قتال و قصیده تحفة النصایح

راجو قتال، سید محمدیوسف حسینی دهلوی، یکی از مشایخ برجسته طریقت چشتیه در قرن هشتم هجری در هند بود که با نام هایی چون «یوسف گدا» و «سید راجا» نیز شناخته می شد (اسلم بیگ، ۱۳۸۰، ج ۱۹: ۶۲۸). او از خاندان حسینی است که در هند به «خاندان گیسودراز» شهرت دارند و از سادات خراسان است که در دوره غزنویان به هند مهاجرت کردند (Nabi, 1983). راجو قتال از شاگردان خواجه نظام الدین اولیا و از خلفای شیخ نصیرالدین محمود چراغ دهلوی به شمار می رفت و از شخصیت های مورد احترام در دربار تغلقیان محسوب می شد (منزوی، ۱۳۶۵، ج ۷: ۴۲۳). در دیباچه *تحفة النصایح*، از شیخ نصیرالدین محمود با عنوان «شیخ مخدوم» یاد کرده و او را ستوده است (راجو قتال، ۱۳۲۶ق: ۴). در دوره انتقال پایتخت از دهلوی به دولت آباد، به همراه خانواده به دکن مهاجرت کرد و تا پایان عمر به صورت درویشانه در آنجا زیست. درباره زمان درگذشت او اختلاف نظر وجود دارد، اما با توجه به تاریخ اتمام قصیده *تحفة النصایح* می توان دریافت که وفات او پس از سال ۷۹۵ق بوده است (همان: ۹۳).

از راجو قتال دو اثر مهم به جا مانده است: ۱. *تحفة النصایح*، منظومه ای عرفانی، اخلاقی و فقهی است که در سال ۷۵۲ هجری برای پسرش، ابوالفتح گیسودراز، نگاشته شد. این منظومه موضوعاتی همچون معرفت الهی، ایمان، علم و سماع را در بر می گیرد؛ ۲. *دیوان*

راجا، مجموعه‌ای از غزل‌های عرفانی به زبان‌های فارسی، اردو و هندی است که به مفاهیمی چون فقر، عشق الهی و تجلی پرداخته است. با وجود تشابه اسمی، نباید او را با شخصیت‌هایی مانند راجو قتال بخاری یا شیخ یوسف قتال اشتباه گرفت. آثار و سیره راجو قتال، جایگاه او را در تاریخ تصوف چشتیه و ادبیات دینی هند اسلامی تثبیت کرده‌اند (منزوی، ۱۳۶۵، ج ۷: ۴۲۶).

تحفه نصایح نام این کردم ز حق دارم رجا کاندن نظر پاکان شود مقبول چون شیر و شکر (راجو قتال، ۱۳۲۶ق: ۶)

۱-۲. تحفة النصایح به‌مثابه یک کتاب اخلاقی - درسی

تحفة النصایح به‌عنوان یک متن درسی دارای ویژگی‌هایی است که می‌توان آن‌ها را بدین شرح تبیین کرد: نخست آنکه تمرکز اصلی این اثر بر تربیت اخلاقی و دینی است؛ دوم اینکه زبان ساده و همه‌فهم این قصیده نشان می‌دهد مخاطبان آن گروه‌های سنی مبتدی، کودک و نوجوان بوده‌اند. همچنین این سادگی زبان باعث می‌شود که برای مخاطبانی که آشنایی کمتری با زبان فارسی دارند، نیز مفید واقع شود؛ ویژگی سوم تحفة النصایح آن است که مستقیماً با هدف آموزش، پند و اندرز و موعظه فراهم شده و خالق اثر، آن را به‌عنوان کتابی آموزشی برای انتقال مفاهیم مد نظر خود سروده است؛ ویژگی چهارم این اثر، فشردگی مطالب و استفاده از نظم برای ارائه مفاهیم آموزشی است. استفاده از نظم برای آموزش ارزش‌ها و مفاهیم اخلاقی در شعر فارسی، از زمان رودکی سمرقندی آغاز شده است که مضامین پند و اندرز و حکمت را در سروده‌های خود مطرح کرده است (شمیسا، ۱۳۸۹: ۲۶۹)؛ اما «نخستین اثر منظوم و مستقل فارسی در اخلاق، پندنامه انوشیروان است که بدایعی بلخی (معاصر سلطان مسعود) آن را سروده است» (مالملی و همکاران، ۱۴۰۱: ۲).

ویژگی متمایز تحفة النصایح نسبت به دیگر متون تربیتی، جایگاه آن به‌عنوان یک کتاب درسی است. وجود نسخه‌های متعدد دست‌نویس این منظومه در کنار شروع فراوانی که بر آن نگاشته شده، گویای این واقعیت است که شارحان برای استفاده هرچه بیشتر فراگیران یا معلمان این اثر، توضیحاتی افزوده‌اند. برای شاهدهی بر جایگاه تحفة النصایح به‌عنوان یک متن اخلاقی - درسی، می‌توان به صفحه عنوان چاپ تحفة النصایح در مطبعة کریمی بمبئی (چاپ ۱۳۲۶ قمری) اشاره کرد که در ذیل صفحه شمارگان چاپ را «بار سوم؛

تعداد ۶۰۰۰ نسخه» ذکر کرده است. این شمارگان در یک نوبت چاپ، به‌ویژه در منطقه شبه‌قاره که فارسی زبان عمومی جامعه نیست، نشان‌دهنده جایگاه ویژه این کتاب به‌عنوان یک متن درسی در محیط‌های آموزشی است.

یکی از نشانه‌های درسی بودن *تحفة النصایح*، وجود شروح متعدد بر این اثر است. در بسیاری از چاپ‌های این کتاب، ناشران برای استفاده بهتر فراگیران، یادداشت‌ها و توضیحاتی را در حاشیه متن درج کرده‌اند. نمونه‌هایی از این شروح در چاپ سنگی مطبعة کریمی بمبئی و چاپ مطبعة نورانی قندهار (که هر دو نسخه در کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم موجود است) دیده می‌شود (راجو قتال، ۱۳۲۶ق). علاوه بر این، شرح مستقلى بر *تحفة النصایح* توسط محمد بن غلام محمد گلهوی نگاشته شده است که نسخه‌های چاپ سنگی آن در کتابخانه‌های مختلف ایران و شبه‌قاره نگهداری می‌شود (نوشاهی، ۱۳۶۵: ۲۱۱ و ۱۰۷۸).

ویژگی دیگر *تحفة النصایح* این است که محتوای این اثر ازسوی پدر برای فرزند خویش فراهم گردیده است. فرزند وی ابوالفتح نام داشته است و سراینده نام فرزند و علت سرودن این پندنامه را چنین آورده است:

گوید همی یوسف گدا در وعظ سخنی چند را از بهر خلف خوش‌لقا بوالفتح آن نورالبصر
(راجو قتال، ۱۳۲۶ق: ۴)

اینکه تعداد ابواب این اثر ۴۵ باب است، نیز یادآور *قابوس‌نامه* است که با تعداد ۴۴ باب ازسوی عنصرالمعالی کیکاوس بن قابوس وشمگیر برای فرزندش سروده شده است.

۲-۲. قالب و ساختار منظومه *تحفة النصایح*

تحفة النصایح در قالب قصیده و در وزن «مستعلن مستعلن مستعلن مستعلن» بحر رجز مثنی سالم سروده شده است. قافیه در این قصیده بدون ردیف و حرف «را» به‌عنوان حرف اصلی قافیه انتخاب شده است؛ بنابراین قصیده را می‌توان یک قصیده «رائیه» نام نهاد. درخصوص تعداد ابیات قصیده در نسخه‌ها اختلاف وجود دارد، اما در باب این موضوع نیز خود شاعر به‌روشنی اعلام نظر نموده و در بیت زیر، تعداد ابیات *تحفة النصایح* را ۷۷۶ بیت ذکر کرده است:

ابیات گفتم جملگی هفصد بر آن هفتاد و شش ابواب او پنج و چهل اندر حساب و هم حصر
(همان: ۹۳)

تحفة النصایح در قالب قصیده و با وزنی از بحر رجز مثنی‌س سالم، یعنی «مستفعِلن مستفعِلن مستفعِلن مستفعِل» سروده شده است. این قصیده بدون ردیف و با انتخاب حرف «ر» به عنوان قافیه، در رده قصاید «رائیه» جای می‌گیرد. در مورد تعداد ابیات این منظومه، در نسخه‌های مختلف اختلافاتی دیده می‌شود، با این حال، خود شاعر در یکی از ابیات به صراحت اعلام کرده است که تحفة النصایح شامل ۷۷۶ بیت است:

هفصد نود پنج دگر هجرت محمد مصطفی
عاشر ربیع آخرین وقت ضح روز قمر
(همان: ۹۳)

۲-۳. نسخه‌شناسی تحفة النصایح

در باب نسخه‌های خطی تحفة النصایح، در فهرست مشترک نسخه‌های خطی ایران و پاکستان، ضمن ارائه شرحی دقیق و مستند درباره زندگی و آثار راجو قتال، بیش از ۱۴۷ نسخه خطی از این اثر در کتابخانه‌های مختلف پاکستان معرفی شده است. قدیمی‌ترین این نسخه‌ها متعلق به کتابخانه باغ جناح هال لایبرری در کراچی است که در سده دهم هجری کتابت شده است (منزوی، ۱۳۶۵، ج ۷: ۴۲۶). در فهرست نسخه‌های خطی ایران (فنخا) نیز نام سراینده این اثر، یعنی یوسف گدا شاه راجو قتال جونپوری، ذکر شده و بیش از شش نسخه خطی از تحفة النصایح در کتابخانه‌های مختلف ایران معرفی شده است. قدیمی‌ترین این نسخه‌ها به شماره ۶۷۰۵/۱ در سال ۹۴۲ هجری کتابت شده و در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۷: ۶۴۶). همچنین، در دوره‌ای که آثار گذشتگان طی دو قرن اخیر میلادی در شبه‌قاره به صورت چاپ سنگی باز نشر می‌شدند، تحفة النصایح از جمله آثاری بود که در زمرة آثار پرنشر توسط مطبعه‌های گوناگون هند در نهضت چاپ سنگی قرار داشت (نوشاهی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۵۱۲؛ صدراپی خویی و همکاران، ۱۴۰۰، ج ۱: ۳۶۰ و ج ۳: ۲۰).

۳. بررسی و تحلیل آموزه‌های تعلیمی در تحفة النصایح

در بررسی مضامین و آموزه‌های تحفة النصایح، به چند شاخص اصلی توجه شده است: نخست آنکه این اثر به چه موضوعاتی اشاره دارد و چگونه می‌توان مضامین تربیتی-دینی آن را براساس محتوا طبقه‌بندی کرد. شاخص دوم، بررسی نوع آموزه‌ها از منظر ساختار زبانی پندها و اینکه درخواست‌ها به صورت مستقیم یا غیرمستقیم ارائه شده است. به عبارت دیگر،

اینکه چه تعداد از مضامین در جهت ترغیب و تشویق به ارزش‌های اخلاقی و دینی است و چه تعداد جنبه بازدارنده و نهی از رفتارهای ناپسند دارد. شاخص سوم به مخاطب‌شناسی اثر اختصاص دارد؛ باینکه *تحفة النصایح* در اصل برای پندآموزی یک نوجوان سروده شده، در صورتی که آموزه‌های آن از منظر سن مخاطب تحلیل شود، باید فهمید چه گروه‌های سنی را می‌توان مخاطب این اثر دانست و چگونه می‌توان آموزه‌ها را از نظر سنی طبقه‌بندی کرد. نکته چهارم نیز مربوط به منابع و مآخذ آموزه‌های *تحفة النصایح* است؛ اینکه این مضامین بر چه بنیان‌های دینی، عرفانی یا ادبی استوارند. در ادامه، هریک از این شاخص‌ها به تفصیل مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند.

۳-۱. تقسیم‌بندی موضوعی

با مشاهده انبوه گزاره‌های درهم‌تنیده نصایح طبقه‌بندی‌های متفاوتی با رویکردهای گوناگون قابل استخراج است. در *احیاء علوم الدین*، غزالی ساختار مباحث دینی را بر چهار محور اصلی سامان داده است: کتاب *العلم* در حوزه عقاید و معارف، کتاب *العبادات* در باب عبادات و مناسک دینی، کتاب *الاعادات* ناظر به رفتارهای فردی و اجتماعی و در نهایت کتاب *المنجیات و المهلكات* (مربوط به فضایل و رذایل اخلاقی و سلوک معنوی). این تقسیم‌بندی نظام‌مند نشان‌دهنده اهمیت بنیادین این حوزه‌ها در اندیشه دینی-اخلاقی غزالی است (غزالی، ۱۹۹۳). در این پژوهش، با اتخاذ همین الگو به عنوان چارچوب نظری و با افزودن بُعدی که در نصایح و *احیاء علوم الدین* نیز حضوری پررنگ دارد، آموزه‌های فقهی و احکام شرعی در *تحفة النصایح* به پنج طبقه اصلی تقسیم می‌گردد که به شرح زیرند:

- عقاید و معرفت؛
- عبادات؛
- اخلاق فردی؛
- رفتار اجتماعی؛
- توصیه‌های فقهی.

با بررسی ابیات منظومه *تحفة النصایح*، در گام نخست به دنبال یافتن پاسخ این پرسش بودیم که هریک از پنج بخش اصلی مضامین این منظومه، چه میزان از توجه و عنایت شاعر را به خود اختصاص داده‌اند. به بیان دیگر، چه نسبتی از محتوای کلی اثر به هریک از این

بخش‌ها تعلق دارد. همچنین در ادامه بررسی شد که هریک از این طبقات اصلی، خود چگونه به زیرشاخه‌ها و تقسیم‌بندی‌های جزئی‌تری در درون متن *تحفة النصایح* تفکیک می‌شوند. آنچه در ادامه ارائه می‌شود، جدولی است که نشان‌دهنده تعداد، بسامد و درصد هریک از موضوعات در طبقه‌بندی پنج‌گانه مضامین این اثر است. پس از جدول، نمودارهای آماری مربوط به تحلیل کمی نیز برای وضوح بیشتر آورده خواهد شد:

جدول ۱: تعداد و بسامد انواع پنج‌گانه آموزه‌های تعلیمی در *تحفة النصایح*

ردیف	موضوع اصلی	تعداد بیت‌ها	درصد از کل ابیات
۱	عقاید و معرفت	۵۶	۳۲/۱۸
۲	عبادات	۳۵	۲۰/۱۱
۳	اخلاق فردی	۲۹	۱۶/۷۶
۴	رفتار اجتماعی	۲۷	۱۵/۵۲
۵	توصیه‌های فقهی	۲۷	۱۵/۵۲

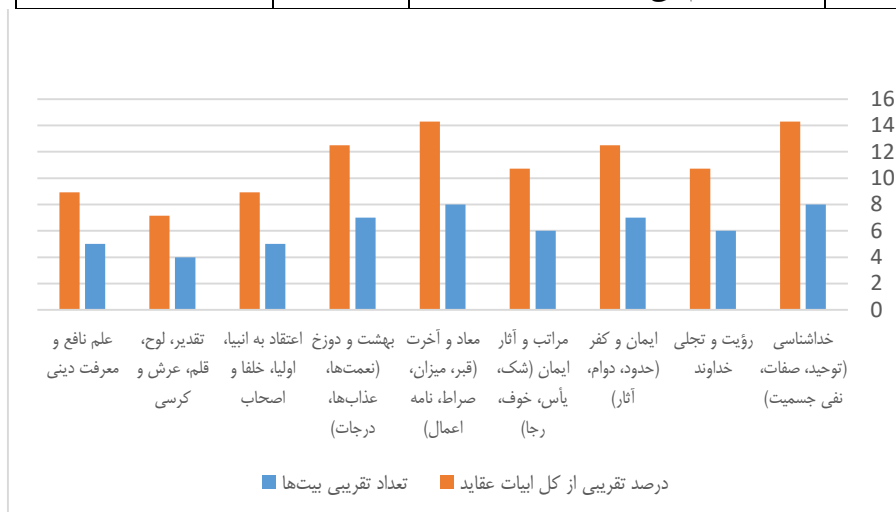
همان‌طور که در این بخش مشاهده می‌شود، بخش عقاید و شناخت اعتقادی در این *تحفة النصایح* با حدود ۵۶ و حدود ۳۳٪، بیشترین کانون توجه برای سراینده این اثر بوده است و جالب اینکه عبادات با ۲۰٪ از اشارات موضوعی *تحفة النصایح* در رتبه دوم قرار دارد، سپس موضوع اخلاق فردی در رتبه سوم آنگاه رفتار اجتماعی و توصیه‌های فقهی به‌صورت مشترک در رتبه چهارم قرار می‌گیرند. یک نگاه ساده به این نمودار نشان می‌دهد که مباحث اعتقادی و عبادی در کنار یکدیگر بیش از ۵۳٪ از این اثر را به خود اختصاص داده است و با افزودن توصیه‌های فقهی که خود ریشه در مباحث اعتقادی عبادی دارند، به رقم بسیار شگفت‌انگیز حدود ۷۰٪ می‌رسیم و آشکار می‌گردد که این اثر اگرچه مجموعه‌ای از نصایح ارزشمند را در خود دارد، درحقیقت می‌تواند جزو کتاب‌های درسی دینی قلمداد گردد. در ادامه به موضوعات فرعی هریک از این طبقه‌های اصلی پنج‌گانه پرداخته می‌شود.

۳-۱-۱. عقاید و معرفت

در بخش عقاید و معرفت از *تحفة النصایح* که از مهم‌ترین و پرمحتواترین بخش‌های اثر به شمار می‌رود، می‌توان بخش‌های فرعی (زیرموضوعات) متعددی را استخراج کرد. این دسته بیشتر ناظر به باورهای بنیادین اسلامی، خداشناسی، معاد، و جهان‌بینی توحیدی است.

جدول ۲: تعداد و بسامد انواع آموزه‌های بخش عقاید و معرفت در تحفة النصایح

ردیف	زیرموضوع عقاید و معرفت	تعداد بیت‌ها	درصد از کل ابیات عقاید
۱	خدانشناسی (توحید، صفات، نفی جسمیت)	۸	۱۴/۲۹
۲	رؤیت و تجلی خداوند	۶	۱۰/۷۱
۳	ایمان و کفر (حدود، دوام، آثار)	۷	۱۲/۵
۴	مراتب و آثار ایمان (شک، یأس، خوف، رجا)	۶	۱۰/۷۱
۵	معاد و آخرت (قبر، میزان، صراط، نامه اعمال)	۸	۱۴/۲۹
۶	بهشت و دوزخ (نعمت‌ها، عذاب‌ها، درجات)	۷	۱۲/۵
۷	اعتقاد به انبیا، اولیا، خلفا و اصحاب	۵	۸/۹۳
۸	تقدیر، لوح، قلم، عرش و کرسی	۴	۷/۱۴
۹	علم نافع و معرفت دینی	۵	۸/۹۳

نمودار ۱: بسامد موضوعی عقاید و معرفت در تحفة النصایح

در تحفة النصایح، بخش «عقاید و معرفت» در قالب نه محور بنیادین، شالوده‌ای از باورهای اصیل اسلامی را می‌سازد که به‌صورت ساده، منظوم و آموزشی عرضه شده است. این ساختار، نشانگر کوشش مؤلف در تثبیت اصول اعتقادی اهل سنت و جماعت با نگاهی سنت‌گرایانه و درعین حال مخاطب‌محور است. در محور نخست، خدانشناسی، مؤلف به نفی صفات جسمانی، مکانی و زمانی از ذات حق می‌پردازد و تأکید می‌کند که شناخت خدا فقط از طریق پیامبر و وحی ممکن است، نه از راه قیاس و حواس. این تفکیک معرفت حسی و

و حیانی، آموزه‌ای عمیق و کلامی است. موضوع رؤیت و تجلی خدا، که در نظام اشعری جایگاه مهمی دارد، با بیانی شاعرانه توضیح داده می‌شود. رؤیت خداوند در قیامت، جلوه‌ای از نعمت بی‌مانند بهشت معرفی شده است. در محور ایمان و کفر، مرزهای دقیق میان اعتقاد قلبی و زبان‌آوری ترسیم شده و تداوم ایمان حتی با گناه کبیره تأکید می‌شود؛ در برابر آن، کفر صرف‌نظر از ظاهر نیک، قابل پوشش نیست. موضوع معاد و آخرت‌شناسی، با جزئیات زنده و ملموس، چون نکیر و منکر، پل صراط، نامه اعمال و حوض کوثر، برای مخاطب بازنمایی شده است. از دیگر محورهای مهم، اعتقاد به انبیا، اولیا و اصحاب و باور به تقدیر و لوح محفوظ است که مؤلف آن را نشانه اطاعت و تسلیم در برابر مشیت الهی می‌داند. درنهایت، تأکید بر علم نافع و معرفت عملی و تقابل آن با علم بی‌عمل، نشان‌دهنده درک عرفانی نویسنده از دین‌داری است. این ساختار، وحدت عقل، نقل و شهود را در مسیر ایمان نشان می‌دهد. به دو نمونه ابیات در این خصوص بسنده می‌شود:

گردد چو بالغ کودکی فرض‌شناس حق بر او داند یکی بی‌شک خدا جز او نداند کس دگر
بیچون بدان حضرت خدا مثلی ندارد شبه هم هرگز نزاده کس ازو نی مادر او را نی پدر
(راجو قتال، ۱۳۲۶ق: ۶)

۳-۱-۲. عبادات و فقه عملی

در منظومه راجو قتال، موضوع عبادات و فقه عملی با دقت و نظم خاصی در قالب ابواب متوالی و موضوع‌محور عرضه شده است. نویسنده با بهره‌گیری از زبان نظم، این آموزه‌ها را هم تعلیمی و هم تأثیرگذار ساخته است. عبادات در این کتاب به‌طور کلی به پنج بخش اصلی تقسیم می‌شوند:

۳-۱-۲-۱. نماز و احکام مربوط به آن

در منظومه راجو قتال، آموزه‌های مربوط به نماز و احکام وابسته به آن از جایگاه برجسته‌ای برخوردارند. این آموزه‌ها را می‌توان به چند محور اصلی تقسیم کرد:

- اهمیت اقامه نماز در وقت خود: تأکید بر پرهیز از قضا شدن نماز، فضیلت نمازهای جمع، جماعت و جمعه؛
- تشویق به نمازهای مستحب: از جمله سفارش به اقامه نماز شب، نماز وتر، اشراق، چاشت و نماز نیمه‌شب؛

- آداب هنگام اذان: توصیه به سکوت هنگام شنیدن اذان و عدم تکلم در آن لحظات؛
- پیامدهای ترک یا تأخیر در نماز: ترک نماز برابر با کفر و تأخیر در آن موجب عذاب معرفی شده است؛
- اذکار پس از نماز: توصیه به ذکرهایی نظیر آیت الکرسی و استغفار پس از هر نماز.

۳-۲-۱. روزه و مستحبات آن

راجو قتال در کنار توجه به فریضه نماز، آموزه‌هایی دقیق و آموزنده درباره روزه و مستحبات وابسته به آن ارائه می‌دهد. این آموزه‌ها را می‌توان در چند محور کلی دسته‌بندی کرد:

- نیت و آداب افطار: تأکید بر نیت قلبی برای روزه و سفارش به افطار کردن با آب یا خرما به عنوان سنتی پیامبرانه؛
- فضیلت سحر و آداب آن: اشاره به اهمیت سحرخیزی، تناول سحری و ثواب آن در افزایش معنویت روزه؛
- روزه‌های مستحب در ایام خاص: توصیه به روزه‌داری در ایام البیض، ماه رجب، عرفه، و شوال به عنوان فرصت‌هایی برای تزکیه نفس؛
- اعتکاف و رازداری: اشاره به اعتکاف در دهه پایانی ماه رمضان و فضیلت پنهان داشتن روزه به عنوان نشانه‌ای از اخلاص؛
- معنویت در روزه و مقام اخلاص: تأکید بر بُعد درونی و روحانی روزه، فراتر از امساک ظاهری، و جایگاه آن در تهذیب نفس.

داری به پا اوقات را در ترک آن ملعون شوی تارک مصر کافر بدان هم جای او دوزخ شمر
...چون بشنوی بانگ اذان سخی مگو با هیچ کس مشغول در کاری مشو می‌کن اجابت نامور
(همان: ۲۰)

۳-۲-۳. طهارت: وضو، غسل، تیمم

ازجمله آموزه‌های مهم تحفۃ النصایح، مفاهیم مربوط به طهارت و پاکی جسم و روح است که در قالب دستورهای فقهی و توصیه‌های اخلاقی ارائه شده‌اند. این آموزه‌ها را می‌توان در چند محور اصلی زیر طبقه‌بندی کرد:

- وضو به عنوان حالت مستمر و مستحب: وضو نه تنها برای نماز، بلکه به عنوان حالتی همیشگی برای مؤمنان توصیه شده، که نشانگر آمادگی دائمی برای عبادت و تقرب الهی است.

- **ممنوعیت برخی اعمال در حالت بی‌وضوئی:** ازجمله قرائت قرآن، لمس آن، دیدار با والدین به‌عنوان نشانه‌ای از احترام، و ورود به مسجد که در حالت بی‌وضو ممنوع دانسته شده است.
 - **انواع غسل:** اشاره به غسل‌های واجب مانند جنابت، حیض و نفاس، و غسل‌های مستحب مانند غسل روز عید، روز عرفه، و غسل میت؛ هریک با فلسفه‌ای معنوی در جهت پاک‌سازی ظاهر و باطن.
 - **احکام تیمم:** در شرایطی که دسترسی به آب ممکن نیست یا آب برای سلامت بدن خطرناک است، تیمم به‌عنوان جایگزینی مشروع و الهی برای وضو یا غسل مطرح می‌شود.
- دائم تو باشی با وضو جامه ندراری ریمگین چون تو شوی هم بی‌وضو در حال کن تعجیل تر (همان: ۱۸)

۳-۱-۲-۴. حج و زیارت

در منظومه راجو قتال، حج به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان دین اسلام، با تأکید بر جنبه‌های معنوی، اخلاقی و فقهی آن مطرح شده است. آموزه‌های این بخش را می‌توان در محورهای زیر دسته‌بندی کرد:

- **لزوم توشه حلال برای حج:** تأکید شده که حج باید با مال حلال و نیت پاک انجام گیرد، و پاکی راه و نفقه، شرط قبولی این عبادت بزرگ معرفی شده است.
 - **آداب مناسک حج:** ازجمله طواف خانه خدا و بوسیدن حجرالاسود به‌عنوان عملی نمادین در پیمان با خداوند، که از خلوص نیت و عشق به معبود حکایت دارد.
 - **زیارت پیامبر(ص) در مدینه:** این زیارت به‌عنوان شرط کمال حج معرفی شده و پیوندی میان مناسک ظاهری و مودت به رسول اکرم(ص) برقرار کرده است.
 - **قربانی در عید قربان:** به قربانی در عید قربان به‌عنوان نمادی از ایشار و اطاعت پرداخته شده، و مراتب آن نیز برشمرده شده است: گوسفند، گاو و شتر، که هرکدام نشانه‌ای از درجه قرب معنوی و توان فردی است.
- در حج رفتن فرض دان گر زاد داری راحله یکساله نان ده اهل را راهی چو بینی بی‌خطر (همان: ۲۵)

۳-۲-۵. ذکر و دعا

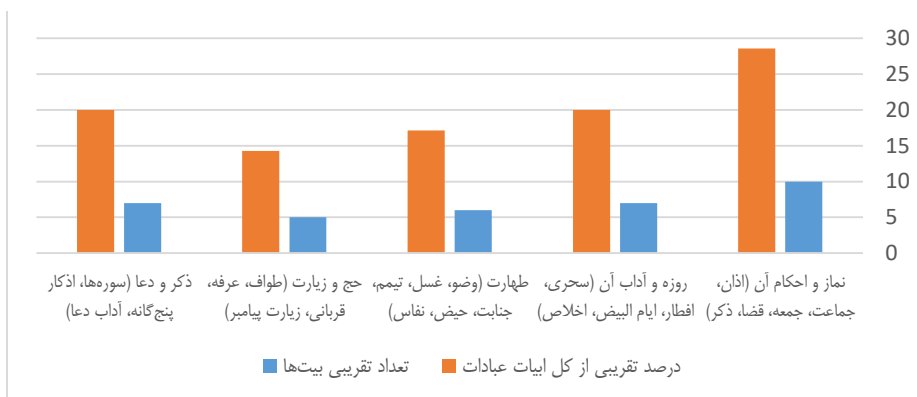
راجو قتال جایگاه ویژه‌ای برای ذکر و دعا قائل است و این اعمال را از مهم‌ترین راه‌های پیوند با خداوند و پرورش روح معرفی می‌کند. آموزه‌های این بخش در محورهای زیر قابل طبقه‌بندی است:

- **اوقات ذکر و فضیلت آن‌ها:** توصیه به استمرار ذکر در اوقات خاص روز و شب، از جمله سحرگاه، ظهر، عصر، مغرب و عشا، که هریک زمینه‌ساز تقرب بیشتر به خداوند دانسته شده است.
- **تلاوت سوره‌های خاص:** سوره‌هایی مانند یس، واقعه، ملک، کهف، یوسف و طه به عنوان سوره‌هایی با آثار روحی، تربیتی و اعتقادی ویژه توصیه شده‌اند.
- **آداب دعا و زمان‌های خاص استجابت:** از جمله سفارش به آغاز و پایان دعا با صلوات، ذکر روز جمعه، شب جمعه و زمان نزول باران به عنوان لحظاتی که دعا در آن‌ها پذیرفته‌تر است.

در خفیه گو ذکر و دعا تا پاک گردی از ریا روزی تو را گردد لقا بینی خدا را سربه‌سر
مغز عبادت دان دعا بردار دست و کن دعا الحاح کن خودند دعا آید اجابت زودتر
(همان: ۲۹)

جدول ۳: تعداد و بسامد انواع آموزه‌های زیرموضوع عبادات و فقه عملی در تحفة النصایح

ردیف	زیرموضوع عبادات و فقه عملی	تعداد بیت‌ها	درصد از کل ابیات عبادات
۱	نماز و احکام آن (اذان، جماعت، جمعه، قضا، ذکر)	۱۰	۲۸/۵۷
۲	روزه و آداب آن (سحری، افطار، ایام البیض، اخلاص)	۷	۲۰
۳	طهارت (وضو، غسل، تیمم، جنابت، حیض، نفاس)	۶	۱۷/۱۴
۴	حج و زیارت (طواف، عرفه، قربانی، زیارت پیامبر)	۵	۱۴/۲۹
۵	ذکر و دعا (سوره‌ها، اذکار پنج‌گانه، آداب دعا)	۷	۲۰

نمودار ۲: بسامد موضوع عبادات و فقه عملی در تحفة النصایح

۳-۱-۳. اخلاق فردی

بخش مربوط به اخلاق فردی یکی از غنی‌ترین حوزه‌های محتوایی تحفة النصایح است. این بخش با هدف تهذیب نفس، تربیت درونی، و ارتقای معنوی انسان مؤمن، دسته‌بندی‌های فرعی متنوعی دارد که با زبان پندآمیز، ساده و کاربردی بیان شده‌اند. براساس تحلیل محتوای متن، می‌توان موضوع اخلاق فردی را به صورت زیر تقسیم‌بندی کرد:

۳-۱-۳-۱. فضایل نفسانی (ملکات نیک درون)

این اثر، بخش قابل توجهی از محتوای خود را به تبیین و توصیف فضایل اخلاقی و ملکات نفسانی مثبت اختصاص داده است. این مفاهیم، ضمن ارتباط با آموزه‌های عرفانی و دینی، نقش مهمی در تربیت باطنی انسان دارند. مهم‌ترین این فضایل در اثر را می‌توان در محورهای زیر خلاصه کرد:

- **صبر:** صبر به عنوان پایه ایمان، در این موارد تأکید قرار گرفته: صبر بر بلا و سختی‌ها، صبر در انجام عبادات و صبر در ترک گناهان.
- **شکر:** شکرگزاری نسبت به نعمت‌ها، حتی در صورت کمی روزی یا دریافت اندک، یکی از نشانه‌های معرفت انسانی معرفی شده است.
- **رضا:** رضایت کامل به قضا و قدر الهی، به عنوان اوج تسلیم در برابر اراده خداوند، یکی دیگر از مضامین محوری این منظومه است.
- **توکل:** اعتماد کامل به خداوند در امور دنیوی و اخروی، و ترک اتکا به اسباب ظاهری، از آموزه‌های برجسته و بنیادین کتاب است.

- **رجا و خوف:** توازن میان «امید به رحمت خداوند» و «ترس از عذاب الهی» به عنوان دو بال پرواز در مسیر سلوک معنوی شناخته شده‌اند.
 - **قناعت:** فضیلت قناعت به اندک، دوری از حرص و طمع، و خشنودی از داشته‌های اندک دنیوی، آموزه‌ای کلیدی در پرورش شخصیت مؤمن است.
 - **زهد:** ترک دل‌بستگی به دنیا و بی‌میلی نسبت به لذت‌های زودگذر مادی، به عنوان شرط رشد معنوی و رهایی از وابستگی‌های دنیوی معرفی شده است.
- چون تو کنی بر حق توکل هم رضا در کارها بی‌شک ولی گردی یقین در سلک خاصان معتبر
... مسلم بیاید در میان خوف و رجا هر دو طرف خوفش بیاید اندکی امید باید بیشتر
(همان: ۵۰)

۳-۱-۲-۳. رذایل اخلاقی (اخلاق ناپسند درونی)

تحفة النصایح علاوه بر توصیه‌های تربیتی در جهت پرورش فضایل اخلاقی، به صراحت و با زبانی هشداردهنده به خطرات رذایل اخلاقی نیز پرداخته است. این آموزه‌ها بیشتر جنبه بازدارنده و اصلاح‌گر دارند و به مخاطب می‌آموزند که برای رسیدن به کمال، باید این صفات درونی ناپسند را در خود مهار کند. مهم‌ترین این رذایل در منظومه به شرح زیر آمده‌اند:

- **ریا:** عبادت و اعمال دینی برای جلب توجه دیگران و نه برای خداوند، از جمله صفاتی است که در منظومه به شدت نهی شده و نشانه نفاق و ضعف اخلاص دانسته شده است.
- **عُجب:** خودپسندی و غرور نسبت به عبادت و اعمال نیک، موجب سقوط معنوی انسان و دوری از فضل الهی معرفی شده است.
- **کبر:** بزرگ‌پنداشتن خویش و تحقیر دیگران، صفتی است که ریشه در جهل و غفلت از تواضع پیامبران دارد و از مهم‌ترین موانع رشد اخلاقی معرفی شده است.
- **بخل:** خودداری از انفاق و کمک به دیگران، به ویژه نیازمندان، موجب محرومیت از برکات الهی و دوری از محبت خلق خدا دانسته شده است.
- **حسد:** ناراحتی از برخورداری دیگران از نعمت‌های الهی، نشانه‌ای از ضعف ایمان و رضایت نداشتن به تقدیر خداوند است.

- **حب دنیا:** دل‌بستگی شدید به مال، مقام و لذت‌های دنیوی، مانعی جدی در مسیر تقرب به خدا و رشد روحی معرفی شده است و در اشعار منظومه به‌شدت نکوهش شده.
- آن‌کس تواضع می‌کند با او بکن صد چند آن و کس تکبر می‌کند صدقه بدان با او کبر
(همان: ۵۴)

۳-۱-۳. اخلاق رفتاری فردی (مربوط به منش شخصی)

در *تحفۃ النصایح*، توجه ویژه‌ای به اخلاق عملی و رفتاری شده است؛ یعنی آن دسته از فضایل که در رفتارهای فردی نمود پیدا می‌کنند و پایه‌گذار شخصیت مؤمن در جامعه‌اند. آموزه‌های این حوزه به شرح زیر قابل طبقه‌بندی‌اند:

- **حلم:** فرو بردن خشم و پرهیز از واکنش تند در برابر ناملایمات، به‌عنوان نشانه‌ای از تسلط بر نفس و نشئت‌گرفته از بلوغ ایمانی معرفی شده است.
- **خشم کنترل‌شده:** در عین نکوهش غضب بی‌جا، توجه داده شده است که خشم، اگر در مسیر حق و با مهار عقلانی به کار گرفته شود، امری طبیعی و حتی لازم است.
- **عفو:** بخشش و گذشت از خطای دیگران، یکی از عالی‌ترین مراتب اخلاق فردی است که باعث تقرب به مقام بندگان خاص خداوند می‌شود.
- **تواضع:** فروتنی در گفتار و رفتار، به‌ویژه در برخورد با مردم، علما و حتی کودکان، نشانه بزرگی شخصیت دانسته شده است.
- **اخلاص:** پاکی نیت در عبادات و پرهیز از هرگونه انگیزه غیرالهی، به‌عنوان اساس پذیرش اعمال معرفی شده است.
- **ادب در خلوت:** یکی از آموزه‌های برجسته، تأکید بر پرهیز از گناه حتی در تنهایی است؛ زیرا خلوت نیز در محضر خداوند است و بی‌ادبی در خلوت، نشان‌دهنده ضعف تقواست.

- هرگز نباشد نزد کس از حلم چیزی خوب‌تر
چون بر تو بکند کس غضب سخنی مگو می‌کن
- حلمی بکن با جمله کس محبوب گردی بی‌شکی
...خشمی مکن بر هیچ‌کس غاضب بدان
- (همان: ۵۶)

۳-۱-۳-۴. اخلاق زبانی فردی

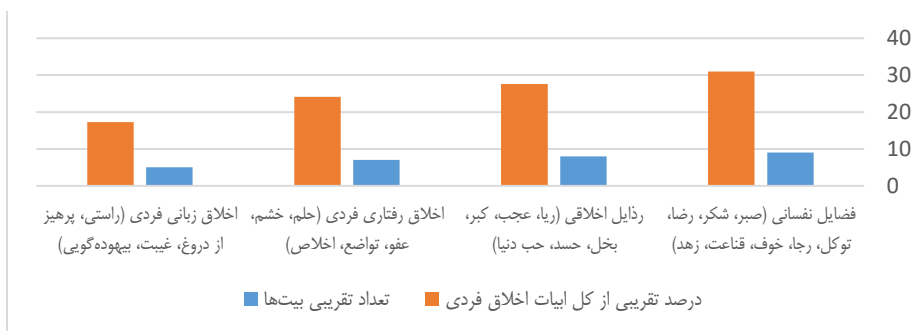
یکی از برجسته‌ترین جلوه‌های اخلاق فردی که در تحفه النصایح مورد توجه قرار گرفته، رفتار زبانی است. شاعر در این منظومه، زبان را ابزار آزمون اخلاق می‌داند و بر نقش آن در شکل‌گیری شخصیت و روابط انسانی تأکید می‌ورزد. مهم‌ترین توصیه‌های این بخش به شرح زیر است:

- **صدق و راستی در گفتار:** راست‌گویی به‌عنوان نشانه ایمان و عامل اعتماد اجتماعی معرفی شده و در کنار آن، دروغ‌گویی به‌شدت نکوهش شده است.
- **ترک زشتی‌های زبانی:** پرهیز از غیبت، تهمت، فحاشی، و هرگونه بدزبانی، ازجمله آموزه‌هایی است که زبان را به‌عنوان مظهر شخصیت معرفی می‌کند و تسلط بر آن را شرط دیانت می‌داند.
- **حفظ زبان از بیهوده‌گویی:** از دیگر هشدارهای اخلاقی این منظومه، پرهیز از سخنان لغو، بی‌هدف و بدون نفع است؛ زیرا این‌گونه گفتار، باعث قساوت قلب و اتلاف عمر می‌شود.

چون تو روی در مجلسی ساکت نشین خاموش مگشای تو اول زبان پاسخ بده در و گهر
باشی تو ساکت روز و شب سخنی مگو جز ذکر سخنی که باشد گفتنش نزدیک حق آن را
(همان: ۴۷)

جدول ۴: تعداد و بسامد انواع آموزه‌های زیر موضوع اخلاق فردی در تحفه النصایح

ردیف	زیر موضوع اخلاق فردی	تعداد بیت‌ها	درصد از کل ابیات اخلاق فردی
۱	فضایل نفسانی (صبر، شکر، رضا، توکل، رجا، خوف، قناعت، زهد)	۹	۳۱/۰۳
۲	رذایل اخلاقی (ریا، عجب، کبر، بخل، حسد، حب دنیا)	۸	۲۷/۵۹
۳	اخلاق رفتاری فردی (حلم، خشم، عفو، تواضع، اخلاص)	۷	۲۴/۱۴
۴	اخلاق زبانی فردی (راستی، پرهیز از دروغ، غیبت، بیهوده‌گویی)	۵	۱۷/۲۴

نمودار ۳: بسامد موضوع اخلاق فردی در تحفة النصایح

۳-۱-۴. رفتار اجتماعی

در این اثر، موضوع رفتار اجتماعی جایگاه بسیار برجسته‌ای دارد و به‌خوبی نشان می‌دهد که نویسنده قصد دارد تعلیم دینی را از ساحت فردی فراتر برده و در زیست اجتماعی انسان مسلمان نیز جاری سازد. محتوای این بخش از اثر را می‌توان در قالب پنج تقسیم‌بندی فرعی اصلی تنظیم کرد:

۳-۱-۴-۱. آداب ارتباط با دیگران (رفتار تعاملی)

در تحفة النصایح، روابط میان انسان‌ها از منظر اخلاقی مورد توجهی خاص قرار گرفته است. شاعر با زبانی تعلیمی و ناصحانه، شیوه ارتباط مؤمنانه و انسانی را با دیگران تبیین کرده و بر نقش رفتار تعاملی در رشد اجتماعی و دینی فرد تأکید نموده است. مهم‌ترین توصیه‌ها در این زمینه عبارت‌اند از:

- **سلام و پاسخ آن:** سلام کردن به‌عنوان نخستین نشانه ادب، احترام، و نیت نیک در تعامل، مورد تأکید قرار گرفته و پاسخ دادن به آن، از وظایف مسلمانی دانسته شده است.
- **مدارا با مردم:** پرهیز از سختگیری و خشونت در برخورد با دیگران، از نشانه‌های عقلانیت و رحمت در روابط اجتماعی معرفی شده است.
- **خوش‌خلقی و حسن معاشرت:** برخورد نیکو، گشاده‌رویی و حسن رفتار در تعامل با اطرافیان، از ویژگی‌های برجسته‌ای است که در منظومه ستایش شده است.
- **مشورت:** توجه به رأی جمع و مشورت در امور زندگی، به‌عنوان نشان خرد و فروتنی اخلاقی معرفی شده و سبب رشد فرد و جامعه دانسته شده است.

- **نفع‌رسانی به دیگران:** حتی یک کلمه نیکو، سخنی آرام‌بخش یا کمک ساده، در آموزه‌های منظومه دارای ارزش دینی و تربیتی شمرده شده است.
 - **پوشاندن عیب دیگران:** پرده‌پوشی بر لغزش‌ها و پرهیز از افشای خطای دیگران، از نشانه‌های اخلاق فاضله و رشد اجتماعی معرفی شده است.
- تو پیشه کن خلق حسن تا اجر یابی بی‌عدد با خلق چندان خلق کن تا تو بگردی مشتهر
(همان: ۴)

۳-۱-۴. حقوق والدین، خویشان و همسایگان

راجو قتال اهمیت ویژه‌ای برای حفظ و رعایت حقوق والدین، خویشان و همسایگان قائل است و این روابط را از ارکان اصلی اخلاق و تربیت دینی می‌داند. آموزه‌های اصلی این بخش عبارت‌اند از:

- **احسان به والدین:** نیکی و احترام به پدر و مادر حتی پس از وفات آنان، که شامل دعا و صدقه به نیابت آن‌ها نیز می‌شود.
 - **صله رحم:** حفظ ارتباط و نیکی به خویشان، به‌عنوان عاملی مؤثر در استحکام خانواده و اجتماع.
 - **رفتار نیک با همسایگان:** رعایت حقوق همسایگان و برخورد شایسته با آنان به‌منظور حفظ هم‌زیستی مسالمت‌آمیز.
 - **مراعات حقوق خانواده در رفتار عمومی:** توصیه به حفظ کرامت و احترام اعضای خانواده در تمامی تعاملات و محیط‌های اجتماعی.
- با والدین احسان بکن تا اجر یابی بی‌عدد خدمات ایشان فرض دان در نص هم اندر خبر
(همان: ۵)

۳-۱-۳. آداب عمومی و اجتماعی

شاعر در کنار پرداختن به اصول اعتقادی و اخلاق فردی، توجه ویژه‌ای به آداب زندگی روزمره و رفتارهای عمومی در جامعه دارد. این آداب، نشان‌دهنده عمق تربیت دینی و نظم اجتماعی در سنت اسلامی‌اند. مهم‌ترین آموزه‌ها در این زمینه عبارت‌اند از:

- **آداب رفتارهای روزمره:** شاعر بر ظرافت‌های رفتاری مانند شیوه نشستن، برخاستن، راه رفتن، عطسه زدن و خمیازه کشیدن تأکید می‌کند. این موارد اگرچه ساده به نظر می‌رسند، در نگاه تربیتی، نشانه‌ای از نظم، ادب و شخصیت فرد هستند.
 - **پرهیز از فخر فروشی:** منظومه هشدار می‌دهد که در لباس، غذا، نوع مجلس و کلام، نباید تکبر و فخر فروشی راه یابد. سادگی و فروتنی در ظاهر و رفتار، نشانه سلامت نفس و تربیت دینی است.
 - **رفتار در مهمانی:** نحوه دعوت از دیگران، به‌ویژه فقرا، باید با تواضع، خلوص و نیت نیکو باشد. شاعر بر آن است که کرامت مهمان در احترام صادقانه به اوست، نه در تجمل و تفاخر.
 - **میزبانی و مهمان‌نوازی:** میزبان باید با انصاف، مهربانی و فروتنی پذیرای مهمان باشد. افراط در پذیرایی یا نادیده گرفتن شأن مهمان، هر دو نکوهیده‌اند.
 - **آداب خوردن و سفره:** رعایت ادب هنگام غذا خوردن، پرهیز از افراط در غذا در حال سیری، و توجه به آداب اسلامی سفره، از دیگر توصیه‌های شاعر است که نشان‌دهنده پیوند اخلاق با جزئیات زندگی روزمره است.
- گر بر تو آید میهمان اکرام کن بی‌حد و عد فی الحال کن در پیش او طعمی که باشد خشک
(همان: ۳۶)

۳-۱-۴. زبان و سخن در جامعه

- در تحفة النصایح، سخن و زبان به‌عنوان ابزار مهم ارتباط اجتماعی و بازتاب اخلاق فردی بسیار مورد توجه قرار گرفته است. شاعر با نگاهی تربیتی، توصیه‌های کلیدی در زمینه گفتار و رفتار زبانی ارائه کرده است:
- **پرهیز از غیبت، دروغ، تهمت و سوگند دروغ:** از آفات زبان که موجب آسیب به روابط انسانی و تخریب شخصیت فردی می‌شود، به‌شدت پرهیز شده است.
 - **سکوت بموقع و پرهیز از پرگویی:** حفظ سکوت در زمان‌های مناسب، نشانه حکمت و بلوغ فکری دانسته شده است.
 - **ادب در گفتار با دیگران:** توصیه شده است که در برخورد با بزرگان، معلمان، علما و حتی افراد نادان، رعایت ادب در گفتار حفظ شود.

- گفتن کلمه خیر یا سکوت: سخن گفتن فقط زمانی مطلوب است که نیکویی در آن باشد؛ در غیر این صورت سکوت را ترجیح دهید.
- غیبت مکن در هیچ‌گه بگریز از غیبت‌کنان از جمله عصیان‌گنه غیبت بدانی زشت‌تر (همان: ۴۷)

۳-۱-۴-۵. رفتار در مسجد و مجالس عمومی

راجو قتال بر اهمیت رعایت آداب و رفتار شایسته در محیط‌های مقدس و مجالس عمومی تأکید دارد. آموزه‌های اصلی این بخش عبارت‌اند از:

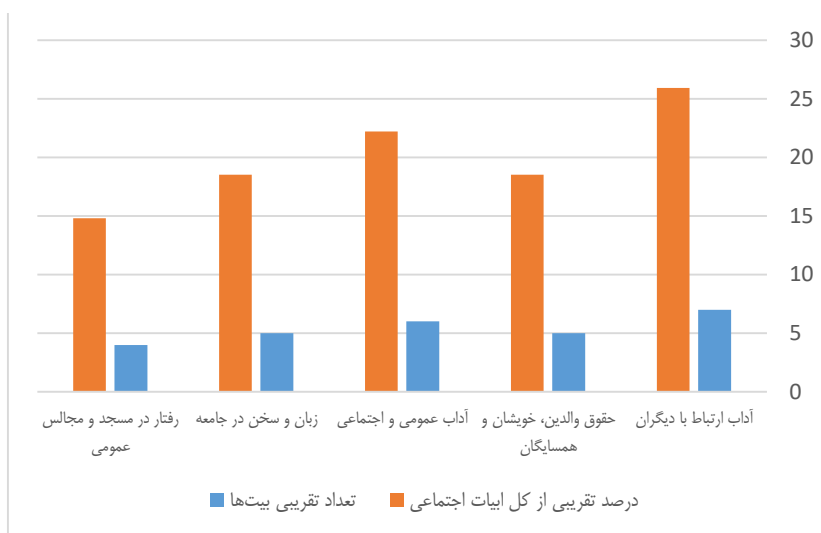
- حضور با وضو در مسجد: حضور در مسجد باید با پاکیزگی و طهارت انجام شود تا شأن عبادت حفظ گردد.
- سکوت در زمان اذان و خطبه: هنگام اذان و خطبه، سکوت و احترام لازم است تا تمرکز و روحانیت جلسه حفظ شود.
- عدم عبور از مقابل نمازگزاران: عبور نکردن از جلوی افرادی که در حال نماز هستند، احترام به حرمت عبادت محسوب می‌شود.
- رعایت سکون و ادب در مجالس: حفظ آرامش، سکون و ادب در جلسات دینی از ضرورت‌های مهم حضور در این محیط‌هاست.

می‌گو اذان اوقات را ناغه مکن^۷ ای جان من مشغول در کاری مشو می‌کن اجابت نامور (همان: ۲۰)

این تقسیمات نشان می‌دهد که راجو قتال، اخلاق اسلامی را صرفاً محدود به حوزه فردی نمی‌داند، بلکه آن را اساس سلامت اجتماعی می‌شمارد؛ لذا با دقت و توجه کامل به وجوه ایفای نقش یک مسلمان در جامعه توجه نموده است. آن‌چنان‌که بتواند برای نجات و رستگاری خود تلاش نموده و درضمن، برای هموعان خود فردی مفید باشد.

جدول ۵: تعداد و بسامد انواع آموزه‌های زیرموضوع رفتار اجتماعی در تحفة النصایح

ردیف	زیرموضوع رفتار اجتماعی	تعداد بیت‌ها	درصد از کل ابیات اجتماعی
۱	آداب ارتباط با دیگران	۷	۲۵/۹۳
۲	حقوق والدین، خویشان و همسایگان	۵	۱۸/۵۲
۳	آداب عمومی و اجتماعی	۶	۲۲/۲۲
۴	زبان و سخن در جامعه	۵	۱۸/۵۲
۵	رفتار در مسجد و مجالس عمومی	۴	۱۴/۸۱

نمودار ۴: بسامد رفتار اجتماعی در تحفة النصایح

۳-۱-۵. توصیه‌های فقهی

بخش توصیه‌های فقهی جنبه‌ای کاملاً کاربردی و روزمره دارد و حاوی نکاتی است که ناظر به جنبه‌های عملی دین در زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان است. این توصیه‌ها به‌صورت حکمی، اخلاقی و ارشادی، در قالب پندهای منظوم بیان شده‌اند. بر پایه محتوای کتاب، می‌توان موضوع توصیه‌های فقهی را به شش تقسیم‌بندی فرعی زیر سامان داد:

۳-۱-۵-۱. احکام مربوط به خانواده و نکاح

در تحفة النصایح، خانواده به‌عنوان رکن اساسی اجتماع و بنیاد اخلاقی مورد توجه ویژه قرار گرفته است. شاعر با تأکید بر اهمیت ازدواج و حفظ خانواده، احکام و آداب مربوط به این حوزه را شرح داده است:

- **نکاح:** ازدواج، سستی پسندیده و مستحب شمرده شده و ویژگی‌های همسر شایسته همچون دیانت، اخلاق و همسویی روحی مورد تأکید قرار گرفته است. همچنین، ثواب و فضیلت نکاح در کلام شاعر برجسته شده است.
- **طلاق:** طلاق به‌عنوان امری ناپسند معرفی شده که باید از آن پرهیز شود مگر در موارد ضروری و با رعایت حقوق طرفین.
- **زنا و لواط:** این اعمال به‌عنوان گناهان کبیره شناخته شده‌اند و پیامدهای دنیوی و اخروی آن‌ها مورد هشدار قرار گرفته است.

- **آداب زناشویی:** رعایت آداب شرعی از جمله پرهیز از نزدیکی در ایام حیض و وضو گرفتن قبل از جماع، از توصیه‌های مهم این بخش است.
 - **فرزندآوری و تربیت:** اهمیت دعا برای فرزند مانند عقیقه، نام‌گذاری نیکو و آداب تربیتی در پرورش اخلاقی و دینی فرزندان، مورد توجه ویژه قرار گرفته است.
- در چار چیز از خود فروتر تزویج چون خواهی درسن و طول و هم حسب چارم به کثرت مال و (همان: ۳۲)

۳-۱-۵-۲. احکام مالی و اقتصادی

- در تحفة النصایح، آموزه‌های مالی با تأکید بر عدالت و رعایت اصول شرعی در معاملات و انفاق مطرح شده است. نکات کلیدی این بخش عبارت‌اند از:
- **زکات، خمس و صدقه:** پرداخت این واجبات مالی مورد تأکید قرار گرفته و آثار اجتماعی آن مانند کمک به نیازمندان و کاهش فاصله طبقاتی یادآوری شده است. همچنین انفاق به صورت پنهانی، به عنوان عملی پسندیده و مورد تحسین معرفی شده است.
 - **ربا و احتکار:** این دو رفتار ناپسند و ممنوع در فقه اسلامی به شدت محکوم شده‌اند و به عنوان ظلم اقتصادی و گناه بزرگ ذکر شده‌اند.
 - **داد و ستد شرعی:** رعایت صداقت در معاملات، پرهیز از کم‌فروشی و رعایت قواعد فروش نقد و نسیه، از اصول مهم مورد تأکید شاعر است.
 - **قرض و قرض الحسنه:** قرض دادن به عنوان عملی نیکو و گاهی برتر از صدقه در کمک به نیازمندان معرفی شده است؛ به ویژه اگر بدون انتظار سود باشد.
- چون مال یابی از خدا خواهی بماند سال‌ها ربعی بده از عشر آن، آن را که بینی مفتقر (همان: ۲۲)

۳-۱-۵-۳. احکام مربوط به مردگان

- تحفة النصایح به آداب مربوط به مردگان اهمیت ویژه‌ای داده و دستورالعمل‌های دقیق و منظمی برای رعایت این احکام ارائه کرده است:
- **غسل، کفن و دفن:** ترتیب انجام این مراحل و ضرورت رعایت آداب و احترام به مردگان به دقت بیان شده است.

- دعای پس از مرگ: خواندن فاتحه، برگزاری ختم و انجام مراسم شب جمعه به‌منظور طلب رحمت برای اموات توصیه شده است.
- زیارت قبور و صدقه برای اموات: زیارت قبور و اهدای هدایا و صدقه به روح درگذشتگان به‌عنوان اعمالی نیکو و مستحب معرفی شده است.
- تعزیت و سوگواری مشروع: شرکت در مراسم تعزیت و سوگواری به‌شیوه‌ای مشروع و اخلاقی به‌عنوان وظیفه اجتماعی و دینی یادآوری شده است.
- حاضر شوی چون بشنوی مرده کسی از اهل دین حاضر شدن یابی جزا در ترک بینی صد ضرر (همان: ۲۰)

۳-۱-۵-۴. نشانه‌های قیامت و امور آخرالزمان

در تحفۃ النصایح، به نشانه‌ها و علائم وقوع قیامت و وضعیت جهان در آخرالزمان پرداخته شده است. این آموزه‌ها به‌عنوان هشدارها و یادآوری‌های مهم به مخاطب عرضه شده‌اند:

- علامات قیامت: نشانه‌های مهم و قطعی قیامت که در متون دینی آمده، ذکر شده است.
- اختلال نظم اخلاقی: افزایش گناہانی مانند زنا، کاهش عبادت و ساخت مساجد پرزرق‌وبرق و مجلل که نشانه‌ای از انحراف و دوری از اصل معنویت است، از ویژگی‌های آخرالزمان بیان شده است.
- رویدادهای ناگهانی و غیرمعمول: وقوع مرگ‌های ناگهانی و جمعی، برهم خوردن نظم زمان و قضاوت‌ها از نشانه‌های آشکار وقوع قیامت توصیف شده است.
- صوری چو او در دمد میرند جمله مردگان در صور دوم بی‌شکی خیزند هریک از قبر (همان: ۱۲)

۳-۱-۵-۵. توصیه‌های فقهی در معاش روزمره

- تحفۃ النصایح به آداب فقهی زندگی روزمره توجهی ویژه دارد و رعایت آن‌ها را در پرورش اخلاق و نظم زندگی مؤثر می‌داند. برخی از مهم‌ترین توصیه‌ها عبارت‌اند از:
- آداب غذا خوردن، لباس پوشیدن، نوشیدن و خوابیدن: رعایت نظم و طهارت در این امور ساده اما مهم، به‌عنوان بخشی از تربیت دینی معرفی شده است.
 - خوردن با وضو: تأکید بر وضو داشتن هنگام غذا خوردن، شروع وعده با گفتن

«بسم الله» و پایان آن با حمد خداوند، نمادی از پیوند عبادت و زندگی روزمره است.

- **پرهیز از اسراف:** مصرف به اندازه و جلوگیری از افراط در غذا و نوشیدنی، به ویژه استفاده از دست راست هنگام خوردن و همچنین توصیه به تناول نمک، از آداب اسلامی است که در این اثر به آن‌ها اشاره شده است.

نانی چو خواهی تا خوری در روز و شب یک بار آن طعم باشد سود تو باقی مرض دان دردسر (همان: ۳۵)

۳-۱-۵-۶. احکام مربوط به افعال مباح و لهُو

تحفة النصایح در خصوص برخی افعال مباح و لهُو با رویکردی هشداردهنده و دستوری برخورد کرده و حدود و احکام آن‌ها را روشن ساخته است:

- **موسیقی و آلات لهُو:** استفاده از دف، نی و سایر آلات موسیقی به شدت نهی شده و به عنوان مواردی که به لهُو و بیهودگی منجر می‌شوند، معرفی شده‌اند.
- **بازی‌ها و قمار:** نرد، شطرنج، بازی‌های مشابه و قمار، در شمار گناهان واضح و رفتاری ناپسند قلمداد شده‌اند.

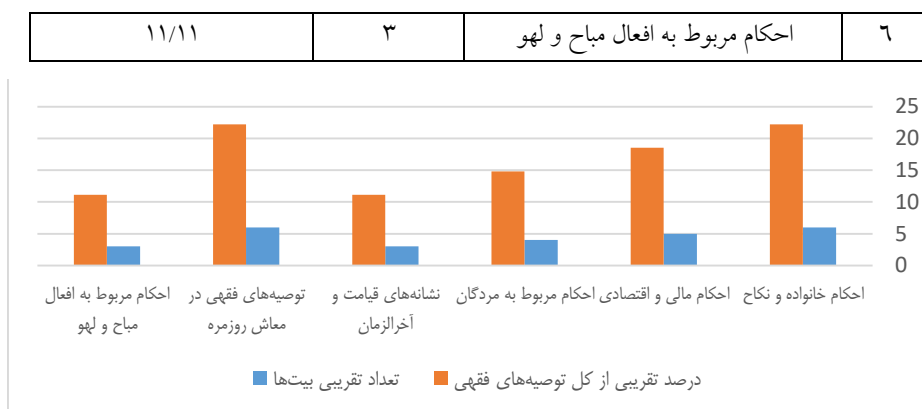
- **شکار:** شکار تنها در صورت رعایت شرایط شرعی، از جمله ذبح و تزکیه صحیح حیوان، جایز و حلال شمرده شده است.

بازی حرام است بی‌شکی جز لاغ و بازی اهل خود آن‌کس که بازی می‌کند او را بدان چون گاو و خر... اسبی داونی یا شتر تیری فرستی یا ددی دانی روا این چیزها گروی در این جایز شمر (همان: ۶۰)

این دسته‌بندی نشان می‌دهد که شاعر کوشیده است تا همه ابعاد فقه عملی را در قالب زبانی ساده، شاعرانه و کاربردی به مخاطب خود انتقال دهد.

جدول ۶: تعداد و بسامد انواع آموزه‌های زیرموضوع توصیه‌های فقهی در تحفة النصایح

ردیف	زیرموضوع توصیه‌های فقهی	تعداد بیت‌ها	درصد از کل توصیه‌های فقهی
۱	احکام خانواده و نکاح	۶	۲۲/۲۲
۲	احکام مالی و اقتصادی	۵	۱۸/۵۲
۳	احکام مربوط به مردگان	۴	۱۴/۸۱
۴	نشانه‌های قیامت و آخرالزمان	۳	۱۱/۱۱
۵	توصیه‌های فقهی در معاش روزمره	۶	۲۲/۲۲

نمودار ۵: بسامد توصیه‌های فقهی در تحفة النصایح

۲-۳. طبقه‌بندی براساس نوع و ساختار جمله

تحلیل زبانی متن تحفة النصایح نشان می‌دهد که نویسنده با بهره‌گیری از تنوع ساختارهای دستوری، تلاش کرده است آموزه‌های اخلاقی و دینی را با زبان‌های گوناگون به مخاطب منتقل کند. زبان امری در مواردی که نیاز به تأکید شرعی یا تربیتی بوده، مستقیم و قاطع عمل کرده، درحالی‌که زبان غیرمستقیم، در ترغیب‌ها، هشدارها و شرط‌ها، نرمی و اقناع بیشتری به کار بسته است. این تنوع ساختاری، انعطاف بلاغی و عمق تربیتی این متن را اثبات می‌کند.

۱-۲-۳. روش پندآموزی درخواست مستقیم^۸

بیان‌هایی که در آن‌ها از فعل امری صریح استفاده شده و گوینده به‌طور مستقیم از مخاطب انجام یا ترک عملی را مطالبه می‌کند، درخواست‌های مستقیم نامیده می‌شوند؛ مانند «نماز بگزار»، «بشوی»، «پند بده». این دستورات با فعل امر بیان شده و حالت الزام یا تأکید دارند. گاهی این افعال در ابتدای جمله قرار گرفته یا به‌صورت فعل مرکب بدون دیگر ارکان جمله به‌کار رفته‌اند. درخواست‌های مستقیم، از نظر ساختاری ساده و قاطع‌اند، اما از نظر معنایی متنوع. همه این جملات معمولاً فاعل حذف‌شده دارند و از نظر نحوی در یک رده قرار می‌گیرند. باین حال، می‌توان آن‌ها را براساس نقش زبانی در گروه‌های مختلف ابزارهای دستوری تحلیل کرد. این دسته‌بندی نشان می‌دهد که افعال امری تنها در فقه و احکام محدود نمی‌شوند، بلکه در آموزش اخلاق و جهان‌بینی نیز نقش مهمی دارند. دستورات صریح در متن که با فعل امری بیان می‌شوند، بخش قابل توجهی از پیام‌های دینی و اخلاقی را تشکیل

می‌دهند. این افعال اغلب از نظر نحوی مستقل بوده و در آغاز جمله ظاهر می‌شوند. نمونه‌هایی مانند «بشناس»، «پرهیز»، «نماز بگزار» و «پند بده» ازجمله این دستورات اند که عمدتاً در توصیه‌های عبادی، فقهی، تربیتی و معرفتی کاربرد دارند.

نمودار مربوط به ابزارهای زبانی فعل‌های امری نشان می‌دهد که بیشترین سهم مربوط به دسته رفتاری/عملی و سپس اخلاقی/تربیتی است. این امر بیانگر رویکرد کاربردی و اصلاح‌گرایانه متن است. درخواست‌های مستقیم را می‌توان در یک نگاه و بررسی دیگر به دو دسته از دستورها تقسیم نمود: دستورهایی که جنبه ایجابی و امری دارند و دستورهایی که جنبه سلبی و نهی از امری در آن‌ها دیده می‌شود.

جدول ۷: تعداد و بسامد انواع فعل‌های امر در درخواست‌های مستقیم

نوع درخواست مستقیم	تعداد تقریبی موارد	درصد از کل
فعل‌های امری (مثبت)	۴۳	۵۷/۱۴
فعل‌های نهی (منفی)	۳۲	۴۲/۸۶

۲-۲-۳. روش پندآموزی زبانی غیرمستقیم^۹

در آموزه‌های تحفۃ النصایح، همانند بسیاری از متون ادبیات تعلیمی، نوعی توصیه و درخواست اجرای عمل به صورت غیرمستقیم نیز مورد توجه قرار گرفته است. این بیان‌ها که فاقد فعل امری صریح‌اند، معمولاً با ساختارهای شرطی، ترغیبی یا اخلاقی، عمل مورد نظر را به طور غیرمستقیم توصیه یا القا می‌کنند. نمونه‌هایی از این گونه جملات عبارت‌اند از: «اگر معروف را ترک کنی، در بلا می‌افتی» یا «هرکه خشم خود فروخورد، از خدا پاداش یابد». برخلاف جملات امری، این نوع بیانات فضای معنایی نرم‌تر، هشدارتری و استدلالی‌تری دارند و نقش اصلی آن‌ها اقناع، ترغیب یا یادآوری است. در این روش، توصیه‌ها به صورت غیرامری و اغلب با ساختارهای ترغیبی، شرطی یا اخلاقی بیان شده‌اند. این درخواست‌های غیرمستقیم به سه نوع اصلی تقسیم می‌شوند:

۱-۲-۲-۳. درخواست‌های غیرمستقیم اخلاقی/هشدار

در این بخش، بیان گزاره‌های ارزشی (خیر، شر، نیک، بد، عدل، ظلم) بدون دستور مستقیم است، اما مخاطب را به تأمل و اصلاح رفتار و امی دارد. در این بخش به نمونه‌هایی از جمله‌های غیرمستقیم اخلاقی و پیام‌های پنهان آن بسنده می‌کنیم:

جدول ۸: نمونه‌هایی از درخواست‌های غیرمستقیم اخلاقی/هشدار

پیام پنهان	نمونه جمله
پرهیز از ارتباط با افراد حيله‌گر.	زن مکاره فریب‌کار است؛ او را به خانه راه مده.
علم بدون عمل بی‌ثمر است.	کسی که علم دارد و عمل ندارد، چون کمان بدون زه است.
هواپرستی موجب تباهی روانی است.	آن‌که در پی هوس باشد، زود به ملال می‌افتد.
خشم خطرناک و ویرانگر است.	خشم چون شعله‌ای است که جان را بسوزاند.
وابستگی به غیر، نشانه ضعف ایمان است.	فقیری که به غیر از خدا چشم دارد، دل‌خسته است.

۳-۲-۲. درخواست‌های غیرمستقیم ترغیبی

الگوی مورد توجه در این نوع درخواست‌ها تشویق به فضیلت‌ها و دریافت پاداش از طریق انجام امور خیر در حقیقت در اینجا، دعوت به عمل نیک از طریق نشان دادن پاداش، سعادت یا نتایج مثبت صورت می‌گیرد.

جدول ۹: نمونه‌هایی از درخواست‌های غیرمستقیم ترغیبی

پیام پنهان	نمونه جمله
کمک به مستمند موجب نجات دنیوی و اخروی است.	کسی که نانی به درویش می‌دهد، در دو جهان رسته شود.
ادب نسبت به مادر موجب رضایت الهی است.	کسی که از مادر خویش طعام نخواهد، دعای خیرش را همراه خواهد داشت.
حسن خلق سپر فتنه‌های اجتماعی است.	آن‌که با دوستانش خوش‌رفتار باشد، از فتنه آسوده گردد.
هم‌نشینی با نیکان زمینه اصلاح است.	آن‌که با مرد پاکدل هم‌نشین می‌شود، دلش پاک شود.

۳-۲-۳. درخواست‌های غیرمستقیم شرطی

در این نوع، رابطه علت و معلولی میان شرط و نتیجه وجود دارد. فعل‌ها اغلب در قالب «اگر...، آن‌گاه...» ظاهر می‌شوند.

جدول ۱۰: نمونه‌هایی از درخواست‌های غیرمستقیم شرطی

پیام پنهان	نمونه جمله
مراقب رفتار زن و نقش آیینی او باش.	اگر زنی به خانه آوردی، فوراً پای او را بشوی.
پرهیز از خشم موجب امنیت درونی می‌شود.	اگر خشم به خود راه ندهی، در امان باشی.
فقر معنوی مقدمه رشد است.	اگر از درویشی نپرهیزی، عاقبت از چهل بیرون آیی.
از زیاده‌روی در خوش‌خدمتی پرهیز.	اگر به زن مال دهی، طمعش زیاد شود.
بی‌انفاقی، مانع نجات اخروی است.	اگر زکات ندهی، در جنت قصری نمی‌یابی.

جدول ۱۱: تعداد و بسامد انواع درخواست‌های غیرمستقیم

ردیف	نوع درخواست غیرمستقیم	تعداد	درصد از کل
۱	درخواست غیرمستقیم اخلاقی	۱۴	۳۸/۸۹
۲	درخواست غیرمستقیم ترغیبی	۱۲	۳۳/۳۳
۳	درخواست غیرمستقیم شرطی	۱۰	۲۷/۷۸

۳-۳. طبقه‌بندی سنی/مخاطب محور

۳-۳-۱. آموزه‌های ویژه کودک و نوجوان

هدف این بخش در *تحفة النصایح*، نهادینه‌سازی تربیت دینی در دوران شکل‌گیری شخصیت کودک و نوجوان است و ریشه در زبان ساده و آهنگینی دارد که مناسب حال این مخاطبان است و ازسوی دیگر، پندهای مستقیم و آشکار و واضح که تأکید بر فرمان‌پذیری، احترام به والدین، یادگیری آداب دینی دارد. نمونه‌های آموزه‌های آن عبارت‌اند از:

بر سنگ خار نقش دان علمی که خوانی در صغر بر آب دان آن نقش را علمی که خوانی در کبر
قرآن بخوان تفسیر هم آموز خط صرف و لغت نحو و معانی و بیان توحید هم فقه و خبر
(همان: ۱۶)

۳-۳-۲. آموزش ویژه والدین و مربیان

هدف این بخش در *تحفة النصایح*، صلاح خانواده از طریق خودآگاهی مربی محور است. این بخش بیشتر دارای خطاب‌های غیرمستقیم اما مسئولانه است و تأکید بر تقدم خودسازی بر دیگرسازی دارد و محوری‌ترین ویژگی این بخش توجه به نقش الگویی پدر و مادر در عملی دینی است. نمونه‌هایی از آموزه‌های تعلیمی این بخش عبارت‌اند از:

پیرایه چون باشد تو را زان هم زکاتِ فرض دان تا با تو ماند سال‌ها یابد ز تو بنت و پسر
...مال مزکی بیشی هم با تو ماند هم ولد آتش نگردهد گرد او غرقه نگردهد در بحر
(همان: ۲۲)

۳-۳-۳. عموم دین‌داران (مخاطبان عام)

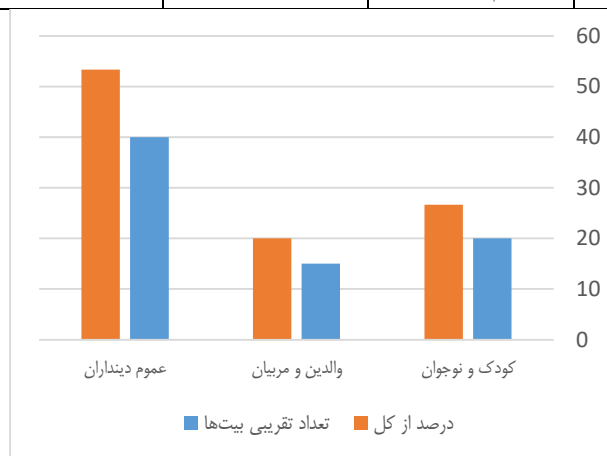
هدف این بخش، تداوم و تقویت دین‌داری در سطح جامعه بوده و دربردارنده توصیه‌های گسترده عبادی، اخلاقی، فقهی است و نوع خطاب بیشتر به صورت مستقیم و عام و با استفاده

از فعل‌های امری یا شرطی است. پندهای آن نیز بیشتر درباره آخرت، روز حساب، قیامت، و رزق حلال است. نمونه‌هایی از آموزه‌های تعلیمی آن عبارت‌اند از:

قران چو خوانی جان من از جان و دل او را بخوان درباب معنی هر سخن ده روز ختمی کن ز سر (همان: ۲۶)

جدول ۱۲: تعداد و بسامد آموزه‌های تحفة النصایح براساس انواع مخاطبان

ردیف	گروه مخاطب	تعداد بیت‌ها	درصد از کل
۱	کودک و نوجوان	۲۰	۲۶/۶۷
۲	والدین و مربیان	۱۵	۲۰
۳	عموم دین‌داران	۴۰	۵۳/۳۳

نمودار ۶: بسامد طبقه‌بندی سنی و مخاطب‌محور در تحفة النصایح

این نمودار نشان می‌دهد که بخش فراگیر و عمومی تحفة النصایح با سهم حدود ۵۳٪، بیشترین سهم را در این اثر به خود اختصاص داده است. بخش پندهایی که مخاطب آن کودک و نوجوان است، با حدود ۲۷٪، رتبه دوم را دارد و پس از آن، پدران و مادران با ۲۰٪، در رتبه سوم قرار گرفته‌اند. نکته مهم در این تقسیم‌بندی آن است که تحفة النصایح به‌عنوان یک محتوای آموزشی برای عموم فراگیران، همچنین پدران، مادران و مربیان به‌عنوان واسطه و رسانه آموزشی مورد استفاده بوده است. این امر ضرورت تحلیل و بررسی دقیق‌تر این بخش‌ها را نشان می‌دهد.

۴. منابع آموزه‌های تعلیمی تحفة النصایح و حدیث امام جعفر صادق (ع)

بدیهی است که بن‌مایه و منشأ پندهای تحفة النصایح برداشت از آیات قرآن، احادیث، سیره بزرگان و ارزش‌های اسلامی جامعه شبه‌قاره است. سراینده در مواردی تصریح دارد که این پندها را از کجا نقل می‌کند. تحلیل و بررسی منبع‌شناسانه آموزه‌های تحفة النصایح می‌تواند به‌خودی‌خود موضوع یک مقاله پژوهشی مستقل با تحلیل‌ها و نتایج ارزشمند باشد. اما برای نمونه، می‌توان به یکی از این منابع اشاره کرد. در باب چهل و یکم، که به بیان اسباب بینوایی و فقر اختصاص دارد، شاعر تمام باب را به حدیثی از امام جعفر صادق (ع) اختصاص می‌دهد که در آن علت فقر و بدبختی شرح داده شده است. این حدیث، که اعتبار و وثاقت راوی آن نیز تصریح شده، به ۴۰ عامل اشاره دارد و شاعر در ۱۹ بیت، تمام آن باب را به نقل همین حدیث منحصر کرده است.

اسباب فقر و مدبری چل چیز تو میدان یقین مسطور بین اندر کتب راوی است جعفر معتبر
...هر چل که گفتم مر تو را بنویس اندر جان و دل محتاج نی گردی گهی هر روز یابی صد گهر
(همان: ۷۸)

۵. حکایت و روایت در تحفة النصایح

با نگاهی اجمالی به ادبیات تعلیمی در گستره ادب فارسی درمی‌یابیم که خالقان آثار در این حوزه، همواره از حکایت و روایت به‌عنوان ابزاری مؤثر بهره جسته‌اند. گلستان سعدی و مخزن الاسرار نظامی گنجوی که از سرآمدان متون تعلیمی فارسی به‌شمار می‌آیند، در زمره نخستین متون حکایت‌پردازانه قرار دارند. تحفة النصایح به‌دلیل موجز و فشرده بودن، که از ویژگی‌های کتاب‌های درسی است، مجال چندانی برای حکایت‌پردازی نداشته است؛ باین‌حال، یک حکایت مفصل در آن ذکر شده که مربوط به علقمه، صحابی پیامبر گرامی اسلام (ص) است و به شرح زیر آغاز می‌شود:

نشیده‌ای بر علقمه در وقت نزع روح او زحمت گران بند زبان تلخی چو بر وی بیشتر
زن او پیامد بر نبی گفتا که ای شه مرسلان بر شوهرم نزع گران گشته است عاجز مضطر
فرمود احمد مصطفی مر مرتی و هم بلال سیومی سلمان فارسی عمار را چارم شمر
رفتندشان بر علقمه کردند تلقین مر ورا هرگز نجنیدش زبان کردند احمد را خبر...
(همان: ۴۳)

در ادامه حکایت چنین آمده است: پیامبر گرامی اسلام (ص) پس از اطلاع از اینکه علقمه هنگام مرگ قادر به گفتن شهادتین نیست، به مادر او دستور می‌دهد تا او را حلال کند. وقتی مادر از علقمه راضی می‌شود، علقمه از این مشکل رها می‌شود و به دیار باقی می‌شتابد. آوردن این حکایت، نشان‌دهنده توجه و اهتمام راجو قتال به تأثیر حکایت‌پردازی در نهادینه کردن پند، اندرز و نصیحت است.

۶. نتیجه‌گیری

در پی پژوهش و تحقیق در تحفة النصایح، نتایج زیر به دست آمد:

- تحفة النصایح در قالب قصیده راثیه و در ۷۷۶ بیت، به‌عنوان متنی منسجم، ادبی و تعلیمی با هدف آموزش اعتقادات، عبادات و سبک زندگی اسلامی به‌عنوان کتاب درسی فراهم شده است. این اثر با وجود ساختار سستی و ادبیات کلاسیک، ظرفیت بالایی برای استفاده به‌عنوان کتاب درسی دینی غیررسمی دارد.
- بهره‌گیری از زبان ساده، روان و مثال‌های قابل فهم برای عموم، همراه با ترکیب آموزه‌های روایی و کاربردهای عملی در زندگی روزمره، موجب شده است که این متن آموزشی یکی از متون پرمخاطب در شبه‌قاره به شمار آید. بررسی‌های نسخه‌شناسی در حوزه نسخه‌های خطی و چاپ سنگی نیز این موضوع را تأیید می‌کند.
- بررسی موضوعی آموزه‌های تعلیمی تحفة النصایح نشان داد که این آموزه‌ها را می‌توان به پنج بخش تقسیم کرد که همراه با داده‌های آماری عبارت‌اند از: عقاید (۳۲٪)، عبادات (۲۰٪)، اخلاق فردی (۱۷٪)، رفتار اجتماعی (۱۵٪) و احکام فقهی (۱۵٪). بدین ترتیب، بخش‌های عقاید، عبادات و احکام فقهی بیش از ۷۰٪ آموزه‌های دینی این اثر را تشکیل می‌دهند.
- تحلیل بیشتر آموزه‌های تعلیمی نشان داد که آن‌ها به دو بخش درخواست‌های مستقیم و غیرمستقیم تقسیم می‌شوند؛ درخواست‌های مستقیم شامل درخواست‌های مبتنی بر فعل امر و نهی، و درخواست‌های غیرمستقیم شامل درخواست‌های اخلاقی، هشدار، شرطی و ترغیبی هستند.

- بررسی مخاطب‌محور نشان داد که تحفه النصایح سه گروه مخاطب را در نظر گرفته است: نخست کودک و نوجوان (۲۷٪)، دوم والدین و فراگیران (۲۰٪) و سوم عموم دین‌داران (۵۳٪). اگرچه بیشترین توجه به عموم دین‌داران بوده، به نظر می‌رسد این متن به‌عنوان محتوای آموزشی، بیشترین کاربرد را در آموزش دین به کودکان و نوجوانان در اختیار والدین و بزرگسالان داشته است.
- پژوهش نشان داد که منبع اصلی آموزه‌های تحفه النصایح، قرآن کریم، احادیث صحابه و اهل بیت (ع) بوده است. برای نمونه، حدیث امام جعفر صادق (ع) دربارهٔ چهل علت بدبختی و فقر در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است.
- همچنین این پژوهش نشان می‌دهد که راجو قتال در خلق این اثر ارزشمند تعلیمی، به اهمیت حکایت در نهادهای ارزش‌ها توجه داشته است. اگرچه تحفه النصایح اثری فشرده و موجز است، در جایی که مجال یافته، یک حکایت مفصل را به نظم کشیده است؛ حکایت علقمه، صحابی پیامبر گرامی اسلام (ص)، که به‌دلیل بدخلقی و نارضایتی مادرش جان می‌بازد و پس از رضایت مادر توسط پیامبر (ص)، از این مشکل رهایی می‌یابد.

پی‌نوشت‌ها

1. Yusuf Gada's Tuhfa-yi Nasa'ih
2. The Persianate World: The The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca
3. Nile Green
4. The Tuhfa-i nasa'ih of Yusuf Gada: An Ethical Treatise in Verse from the late-Fourteenth-Century Delhi Sultanate
5. The place of 'Adab in South Asian Islam
6. University of California

۷. ناغه کردن: کنایه از فرصت را به تأخیر انداختن (دهخدا).

8. Direct Imperative
9. Indirect Request

منابع

۱. اسلم‌بیگ، شفیع. (۱۳۸۰). راجو قتال. دانشنامه جهان اسلام. تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی.
۲. درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹). فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران دنا. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۳. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۴. دیگبی، سایمون. اندرو. (۱۹۸۴). تحفة النصایح یوسف قُدا: رساله‌ای اخلاقی منظوم از سده چهاردهم در دوره سلطنت دهلی. در: ب. د. متکالف (ویراستار)، رفتار اخلاقی و اقتدار: جایگاه ادب در اسلام جنوب آسیا (ص ۹۱-۱۲۳). کالیفرنیا: انتشارات دانشگاه کالیفرنیا.
۵. راجو قتال، یوسف. (۱۳۲۶ق). تحفة النصایح (چاپ سنگی). بمبئی: مطبعة کریمی.
۶. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۶). زمینه اجتماعی شعر فارسی. تهران: اختران زمانه.
۷. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۹). انواع ادبی. تهران: میترا.
۸. صدراپی خوبی، علی، مرادی، ابوالفضل، و ذبیحی‌فر، حجت. (۱۴۰۰). میراث مشترک ایران و هند: کتابشناسی کتاب‌های چاپی کهن فارسی و عربی شبه‌قاره در کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی. قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
۹. عالم، مظفر. (۲۰۱۹). موفقیت تحفة النصایح یوسف گدا. در: ن. گرین (ویراستار). جهان فارسی‌زبان: مرزهای یک زبان مشترک اوراسیایی (ص ۱۸۲-۲۰۳). کالیفرنیا: انتشارات دانشگاه کالیفرنیا.
۱۰. غزالی، محمد. (۱۹۹۳). احیاء علوم الدین. تحقیق عبدالرحیم بن علی عراقی. بیروت: دارالمعرفة.
۱۱. فلاح، محمد و درایتی، مصطفی. (۱۳۹۴). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۱۲. گرین، ن. (۲۰۱۹). جهان فارسی‌زبان: مرزهای یک زبان مشترک اوراسیایی. کالیفرنیا: انتشارات دانشگاه کالیفرنیا.
۱۳. مالمی، پری، یلمه‌ها، احمدرضا، و داوری، پریسا. (۱۴۰۱). بررسی مضامین تعلیمی در مثنوی ناشناخته ظهیر کرمانی. پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، شماره ۵۳، ۱-۲۰.
۱۴. منزوی، احمد. (۱۳۶۵). فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

۱۵. نوشاهی، عارف. (۱۳۶۵). فهرست کتاب‌های فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش. لاهور: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۱۶. نوشاهی، عارف. (۱۳۹۱). کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه‌قاره هند، پاکستان، بنگلادش. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.